

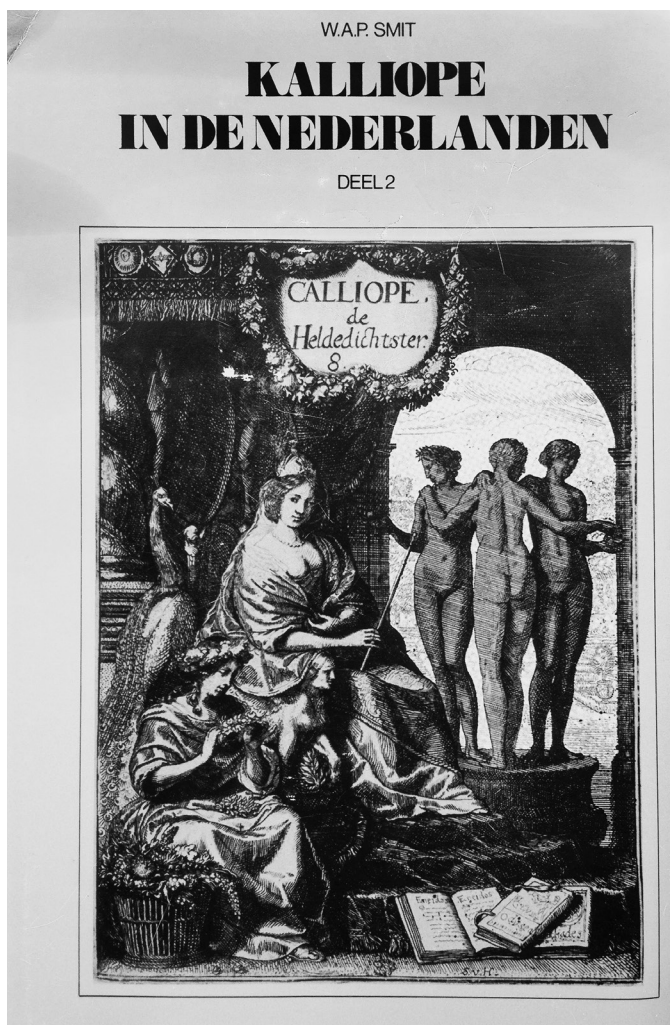
TWEE MAAL SPRINGTIJ.
HET NEDERLANDSE EPOS TUSSEN 1780 EN 1850

Lotte JENSEN*

Abstract – Between 1975 and 1983 two volumes were published of *Kalliope in de Nederlanden. Het renaissanceistisch-klassicistische epos van 1550 tot 1850* by W.A.P. Smit. To date it remains the most extensive study on the early modern Dutch epic. The third volume, which should have covered the period 1780-1850 and which was provisionally entitled *Eb en vervloeiing* ('Low tide and liquefaction'), was never published. This article offers a general overview of the tendencies in this period. It demonstrates that biblical themes were replaced by national-historical themes and that the genre was heavily politicised. Between 1780 and 1815 one might even speak of 'spring tide': authors commented on actual politics by means of the epic. Finally, it is argued that more research is needed on how the epic developed into modern times. A fourth volume is therefore a desideratum as well.

Het had een drieluik moeten worden, maar er verschenen slechts twee delen van *Kalliope in de Nederlanden. Het Renaissanceistisch-klassicistische epos van 1550 tot 1850* (1975-1983). Vanwege ouderdom was de Utrechtse hoogleraar W.A.P. Smit niet in staat zijn magnum opus over het Nederlandstalige epos te voltooiën. Voor het nageslacht is dat spijtig, want de eerste twee delen zijn niet alleen indrukwekkend qua omvang, maar ook qua eruditie. In het eerste deel richtte Smit zich op het 'Opkomend tij' van het Nederlandstalige epos tussen 1550-1700, terwijl het tweede deel het 'Hoogwater' tussen 1700 en 1780 beschrijft. De beoogde titel van het derde deel luidde 'Eb en vervloeiing' en zou de laatste fase beschrijven, waarin het genre geleidelijk wegwijnde en opging in andere tekstsoorten. Via de watermetaforiek volgt Smit de traditionele drieslag waarmee historische ontwikkelingen doorgaans gekenschetst worden: er is een periode van opkomst, bloei en verval ofwel, in de terminologie van Smit: 'opkomst', 'volle ontplooiing' en 'neergang' (Smit 1975, 61). Tegelijkertijd constateerde Smit in het besluit van het tweede deel dat de voorliefde voor vaderlandse onderwerpen onverminderd doorzette na 1780 en dat met name de veranderende verschijningsvormen van het epos in de late en vroege negentiende eeuw nadere studie verdienen (Smit 1983, 824-825).

* De auteur is verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen (e-mail: l.jensen@let.ru.nl).

Afbeelding 1: het tweede deel van *Kalliope in de Nederlanden* (1983) van W.A.P. Smit bestrijkt het tijdvak 1700-1780. Particuliere collectie.

In dit artikel wil ik een verkenning van het laatste, door Smit onbeschreven gebleven tijdvak bieden. In dit korte bestek is het onmogelijk om recht te doen aan alle epen die in de periode 1780-1850 verschenen. Ik zal hier dan ook volstaan met een globale kenschets van de periode als geheel en de meest opvallende ontwikkelingen eruit lichten. Daartoe zal ik eerst stilstaan bij de afbakening van het genre en de vraag in hoeverre de karakterisering

‘Eb en vervloeiing’ van toepassing is op deze periode. Vervolgens zal ik de belangrijkste tendensen toelichten, in het bijzonder de politisering van het genre vanaf 1780. Bij alle lof die Smit ten deel viel voor zijn pionierswerk, was er namelijk ook kritiek. Volgens de literatuurhistoricus Jan de Vet benaderde Smit het genre teveel vanuit een formalistische optiek en had de auteur te weinig oog voor de sociale en politieke werkelijkheid waarin de teksten ingebed waren (De Vet 1985-1986, 205, 211).¹ Zeker voor het door Smit onbeschreven gebleven derde tijdvak moet de opmerking van De Vet ter harte genomen worden, want vanaf de jaren 1780 vindt een sterke politisering van het genre plaats. Het Renaissancistisch-klassicistische model mag dan op zijn retour zijn geweest, daarmee was het Nederlandstalige epos nog niet uitgedroogd. Integendeel, twee maal was het zelfs springtij.

Afbakening grenzen

Letterkundigen zijn het er unaniem over eens dat het epos een van de invloedrijkste genres uit de literatuurgeschiedenis vormt, maar sluitende definities van het genre zijn moeilijk te geven. Dat heeft alles te maken met de veelvormigheid van de geproduceerde teksten door de eeuwen heen en de rekkelijke toepassing van het begrip ‘episch’ in het algemeen. Zelfs films kunnen tegenwoordig als een epos worden aangeduid (Johns-Putra 2006, 1-11). Een zekere consensus over de belangrijkste kenmerken van het literair epos is er echter wel: het gaat om een lang gedicht met een narratieve structuur, dat in een verheven stijl is geschreven en waarin heroïsche daden centraal staan. Vaak hangt het lot van een bepaald volk of land af van de heroïsche daden van een protagonist (Abrams 1999, 76-77). Als grondlegger van het genre worden Homerus en Vergilius beschouwd; tot de canonieke epen uit de periode vanaf de Middeleeuwen behoren onder meer Dantes *Divina Commedia* van Dante (geschreven tussen 1308 en 1320), Tasso’s *Gerusalemme Liberata* (1581), Miltons *Paradise Lost* (1667) en *Henriade* (1723) van Voltaire. Ook *Les aventures de Télémaque* (1699) van Fénelon wordt steevast in relatie tot het epos behandeld, hoewel het op een van de belangrijkste punten afwijkt van het traditionele epos: het is in proza geschreven (Johns-Putra 2006, 104-106; Smit 1975, 91-95; Smit 1983, 13-42). Voltaire diskwalificeerde het in zijn *Essai sur la poésie épique* om die

¹ Voor het godsdienstige engagement van de auteurs had Smit meer oog. Hij benadrukt expliciet dat het epos zich ontwikkelde in een tijd van felle religieuze tegenstellingen. Zie Smit 1975, 3.

reden als epos, een oordeel dat Smit volgde (Smit 1975, 41-95). Desalniettemin besteedde Smit ruime aandacht aan de *Télémaque*, omdat het werk verder wel aan alle epische kenmerken voldeed, veelvuldig in het Nederlands werd vertaald en zeer invloedrijk was.

Hier en daar maakte Smit dus een uitzondering. Dat geldt ook voor *De Geusen* (1771) van Onno Zwier van Haren. Dit epos telt 24 zangen en kent geen duidelijke protagonist, maar kan in de context van het epos moeilijk onbesproken blijven. Over het algemeen bakende Smit de grenzen van zijn werkterrein echter duidelijk af door te zich te concentreren op één bepaald soort epos, namelijk het Renaissancistisch-klassicistische epos, dat zich na 1550 in de Nederlanden naar voorbeelden uit de Oudheid ontwikkelde (Smit 1975, 3). Meer in het bijzonder richtte hij zich op epen die binnen de Vergiliaanse traditie stonden, waarbij hij het theoretische kader van Gerardus Vossius als uitgangspunt nam (Smit 1975, 59-60, 140-148). Dat leidde tot een lijst van 20 titels in het tijdvak 1550-1700 en 45 in de daaropvolgende periode 1700-1780. Alle andere verschijningsvormen, inclusief het satirische of burleske epos liet hij buiten beschouwing.

Bij alle lof die zijn onderneming kreeg, is de scherpe definiëring van het genre hem ook op de nodige kritiek komen te staan. Volgens de historisch letterkundige Marijke Spies vertrekt Smit teveel vanuit een ideaaltypisch model van het epos, waarbij de opvattingen van een te beperkte groep theoretici leidend was. Volgens haar is de doorwerking van de opvattingen van de Leidse hoogleraar J.J. Scaliger en de Lucaanse traditie – verwijzend naar de Latijnse dichter Lucanus, auteur van het kroniekachtige epos *Pharsalaia* – ten onrechte buiten beschouwing gebleven (Spies 1977-1978; vergelijk Van Gemert 2006, 24-25). Spies gaat uitvoerig in op *De verovering van Grol* (1627) van Joost van den Vondel om haar punt duidelijk te maken. Dit werk voldoet weliswaar niet aan de criteria van Smit, maar moet volgens Spies wel in samenhang met de epische traditie worden beschouwd. Ze karakteriseert het als een episch-argumenteel opgezet lofdicht (Spies 1977-1978, 569). Ook De Vet merkt op dat Smit het materiaal soms teveel naar de maatstaven van de Vossiaanse regelgeving beoordeelt. Een van de succesvolste epen uit de achttiende eeuw, *Abraham de Aartsvader* van Arnold Hoogvliet, is in de ogen van Smit bijvoorbeeld niet geslaagd te noemen waar het de formele regels betreft, maar het is de vraag welke meerwaarde het heeft om latere epen langs de meetlat van de zeventiende-eeuwse regelgeving te leggen. De Vet vraagt zich verder af of het gerechtvaardigd is dat Smit de behandeling van het komische of burleske epos buiten beschouwing laat (De Vet 1985-1986, 204). Dit genre floreerde en stond in directe wisselwerking met het ernstige epos. Een nadere beschouwing ervan had dan

ook meer kennis en inzicht kunnen geven in het functioneren van het ernstige epos in de vroegmoderne tijd.

Eb en vervloeiing?

Om uitspraken te kunnen doen over de periode 1780-1850 is een bibliografie van epen een eerste voorwaarde. Hoeveel epen verschenen er precies en in hoeverre klopt Smits karakterisering van 'eb en vervloeiing'? Smit maakte voor zijn studie dankbaar gebruik van de bibliografie die Henri A. Ett samenstelde van alle Nederlandse en in het Nederlands vertaalde epen tussen 1550 en 1850 (Ett 1972-1973). Deze bibliografie biedt een schat aan informatie, te meer daar Ett ook herdrukken en foto's van alle titelpagina's heeft opgenomen. Zijn lijst maakt direct inzichtelijk dat het epos tussen 1780 en 1850 bepaald niet opdroogde, althans wanneer men naar het aantal vertalingen en herdrukken van oudere oorspronkelijk Nederlandstalige epen kijkt. Van de grote internationale epen verschenen onverminderd nieuwe vertalingen, bijvoorbeeld van de *Ilias* van Homerus (onder andere door Matthijs Siegenbeek in 1807, F.E. Turr in 1810 en Jan van 's Gravenweert in 1818), de *Aeneïs* van Vergilius (door Pieter van Winter in 1802 en door N.C. Brinkman, wed. C. van Streek in 1806), de *Henriade* van Voltaire (door A.L. Barbaz in 1819), *La Gerusalemme liberata* van Torquato Tasso (door J. Nomsz in 1800 en L.H. Graadt Jonckers in 1839), *Paradise Lost* van John Milton (door J.H. Reisig in 1791-1802), *Les aventures de Télémaque* (onder andere door J.B. Versluys in 1812), de *Messias* van Friedrich Gottlieb Klopstock (in 1784 door C. Groeneveld, in 1815 door Johan Meerman). Van laagwater was in dit opzicht dus geen sprake, zoals Smit overigens zelf ook constateert (Smit 1985, 825).

Daar komt nog bij dat oudere Nederlandstalige epen onverminderd populair bleven in het tijdvak 1780-1850. Van *Abraham de aartsvader* (1728) van Arnold Hoogvliet en *De Geusen* van Van Haren verschenen bijvoorbeeld tot in de negentiende eeuw vele herdrukken. Van *De Geusen* kwam in 1830 een speciale bewerking voor scholen uit en het epos werd ook opgenomen in het verzamelde werk van de gebroeders Van Haren in 1874. Ook het werk van Joost van Vondel werd steeds opnieuw beschikbaar gemaakt, bijvoorbeeld via de uitgave van zijn volledige werken door Jacob van Lennep in het midden van de negentiende eeuw. Ook vanuit dat perspectief kunnen vraagtekens bij de kwalificatie 'eb' worden geplaatst.

En dan is er nog het satirische of burleske epos, een subgenre dat in de internationale literatuur meestal met de term 'mock-epic' wordt aangeduid. In dit soort epen wordt het komische met het verhevene vermengd door lage

onderwerpen op een verheven wijze te bezingen of andersom (Hanou 2006, 32-34). Qua stijl en structuur staan ze zeer dicht bij het traditionele epos. Smit en Ett concentreren zich echter op het ernstige epos.² De Vet plaatste een kritische noot bij Smits weglating van dit belangrijke subgenre en wees er onder meer op dat juist satirische genres in de achttiende eeuw tot bloei kwamen (De Vet 1985, 204). Gelet op de achttiende-eeuwse voorliefde voor het satirische en de politisering van het genre vanaf de jaren 1780 is er inderdaad alle reden om het burleske of satirische epos niet buiten beschouwing te laten. Een eerste, globale inventarisatie leverde alleen al zeven titels op; deze lijst kan ongetwijfeld verder uitgebreid worden (zie bijlage 1). Noemenswaardig is het in Brussel uitgegeven *Virgilius in de Nederlanden* (1802-1804) van Victor Alexander le Plat, waarin de politieke actualiteit gehemeld werd. Van den Berg en Couttenier wijzen erop dat maar liefst zeshonderd personen in Noord- en Zuid-Nederland op dit gedicht intekenden, hetgeen op een ruime verspreiding wijst (Van den Berg & Couttenier 2009, 43). Kortom: de karakterisering ‘eb en vervloeiing’ kan vanuit het perspectief van de vertalingen, herdrukken van oudere epen en burleske epen beslist gerelativeerd worden.

Hoe zit dat met de oorspronkelijk Nederlandstalige ernstige epen? In hoeverre is de karakterisering ‘eb en vervloeiing’ vanuit dat perspectief van toepassing? Ook hier is een genuanceerd standpunt vereist. Aan de ene kant neemt de productie van het aantal epen na 1815 heel snel af en lijkt het genre geleidelijk aan over te vloeien in andere genres, zoals het berijmde verhaal. Vanaf de jaren 1820 nam het berijmde verhaal, met name de historische variant, in populariteit toe, onder meer onder invloed van de Engelse dichters Walter Scott en Lord Byron (Jensen 2008, 157-163). In de internationale literatuur wordt dit genre meestal aangeduid met de term ‘narrative poetry’ (Vassalo 1995). Aan de andere kant kunnen bij de kwalificatie ‘eb en vervloeiing’ twee belangrijke kanttekeningen worden geplaatst. Ten eerste is er nog lang geen sprake van eb tussen 1780 en 1815, integendeel. In dat relatief korte tijdvak verschenen maar liefst 19 ernstige en 4 burleske epen; deze periode lijkt dus eerder aan te sluiten bij de hoogtij in de decennia daarvoor dan bij het tijdvak van eb en vervloeiing, dat pas na 1815 inzet. Ten tweede is het samenstellen van een bibliografie bepaald geen sinecure: de grenzen van het genre laten zich niet eenvoudig afbakenen, waardoor het ook lastig is om het exacte aantal oorspronkelijke epen vast te

² In de lijst van Ett vinden we één titel die ook als een satirische epos kan worden aangeduid, namelijk E.J.B. Schonck, *De strijd der reuzen, of de gestrafte heerschzucht. In zeven zangen* (Nijmegen 1788). Dit werk kan als een politieke allegorie worden geïnterpreteerd. Zie daarover Kolkhuis Tanke 1963, 70-81 en Hanou 2006, 33-34.

stellen. De bibliografie van Ett biedt weliswaar houvast, maar roept ook allerlei vragen op.

De lijst van Ett bevat in totaal 27 titels van oorspronkelijk Nederlandstalige epen tussen 1780 en 1850, een respectabel aantal wanneer we dat afzetten tegen de respectievelijk 20 en 45 titels uit de tijdvakken 1550-1700 en 1700-1780. Bij nadere beschouwing roept zijn selectie echter enkele vragen op. Zo staan er titels tussen waarvan het de vraag is in hoeverre ze als een epos kunnen worden beschouwd. *De vrouwen* (1807) van Hajo Albert Spandaw is bijvoorbeeld door Ett opgenomen, terwijl dit gedicht als een lofdicht te boek staat (Spandaw 2003, 11). *De tooneeldichtkunst, in zes zangen* (1809) van Abraham Louis Barbaz past eveneens beter in de categorie leerdicht dan epos. En dan zijn er nog de gedichten die weliswaar epische kenmerken hebben, maar veel te kort zijn om als een volwaardig epos te kunnen worden beschouwd, zoals *Worstelingen der Bataafsche vryheid, in vier zangen* (1798, 36 pagina's) van Adriaan Loosjes en *Marco Bozaris. Handhaver der Grieksche onafhankelijkheid* (1834, 24 pagina's) van Jan van 's Gravenweert.³ Wanneer we de genoemde werken van de lijst schrappen, blijven er 23 titels over. Dat is verhoudingsgewijs nog altijd meer dan in het ruim twee keer zo lange tijdvak 1550-1700 (zie bijlage 1). Als we daar de zes satirische epen nog bij optellen, komen we op een totaal van 29.

Grensgevallen

Daarmee zijn de problemen echter nog niet geheel van tafel, want er bestaan verschillende grensgevallen. Zo bevat de bibliografie van Ett een prozaïsch werk, namelijk *Joseph of de broederhaat. Zedendicht in prosa* (1815) van W.E. de Perponcher. Als we Smits redenering rondom de *Télémaque* volgen, kan dit werk strikt genomen niet als een epos geïnclassificeerd worden. Tegelijkertijd zijn de stijl, opzet en inhoud volkomen episch van aard. In een uitgebreide voorrede legt De Perponcher bovendien rekenschap af van zijn taken als 'Helden Dichter' (De Perponcher 1815, iii). Dat maakt het logisch om dit werk, evenals de *Télémaque*, wél in de context van het epos te behandelen. Iets soortgelijks geldt voor *De Hollandsche natie* (1812) van Jan Fredrik Helmers. Smit vraagt zich af in hoeverre dit werk als een nabloei van het achttiende-eeuwse epos kan

³ Dat geldt ook voor *De ondergang van Jeruzalem* (Rotterdam 1836) van L. van den Broek, dat geheel in de klassieke stijl van het epos is geschreven, maar slechts 36 pagina's telt. Dit werk staat niet in de bibliografie van Ett.

worden gezien (Smit 1985, 824). Elders heb ik betoogd dat dit werk zich het beste als een vaderlands of nationaal epos laat omschrijven, hoewel het werk in geen enkel gecanoniseerd genre past en atypische elementen bevat. Dat heeft onder meer te maken met de vele overeenkomsten met Van Harens *De Geusen* (1771) (Helmerts 2009, 34-36). Aangezien *De Geusen* ook door Smit uitgebreid wordt besproken, ligt het alleszins voor de hand om ook *De Hollandsche natie* te includeren.

Dat geldt ook voor *Regulus* (1814) van Jan van 's Gravenweert. De auteur wilde gedicht liever geen 'Heldendicht' noemen, omdat het 'de toets der kunstwetten' niet in alle opzichten zou kunnen doorstaan (Van 's Gravenweert 1815, ix). Een recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1814) typeerde het gedicht daarom als een 'Heldenvers' en vond dat de term Heldendichter exclusief voor de achttiende-eeuwse auteur Willem van Haren gereserveerd diende te worden, omdat deze als een van de weinigen erin geslaagd was 'de geest der Ouden' te evenaren. Zijn epos *Friso* (1741) was een nagenoeg perfect epos. De criticus verwees *De Geusen* rigoreus naar de prullenmand en vond ook dat de *Germanicus* van Lucretia Wilhelmina van Merken de juiste heldentoon niet voldoende wist te treffen om voor een echt epos te kunnen doorgaan.⁴ De discussie geeft aan hoezeer de grenzen van het genre ter discussie stonden en dat subjectieve oordelen een bepalende rol speelden. Een duidelijke consensus was er niet. Vanuit het perspectief van de hedendaagse onderzoeker is er echter alle reden om de *Regulus* wel in de lijst epen op te nemen, zoals ook *De Geusen* en *Germanicus* als verschillende manifestaties van het genre te beschouwen zijn.

Een ander grensgeval is *De overwintering der Hollanders op Nova Zembla in 1596 en 1597* (1819) van Hendrik Tollens. In hoeverre kunnen we ook dit verhalende gedicht over de held Willem Barentsz als een vaderlands epos beschouwen? Of is het met zijn 718 verzen te kort en is het ontbreken van verschillende zangen voldoende om het te diskwalificeren als epos? De neerlandicus C.M. Geerars karakteriseert *De overwintering* als een 'epyllion' ofwel klein heldendicht (Geerars 1967). Smit wijst een dergelijke karakterisering van de hand, omdat de dichters van de Renaissance het epyllion niet als een apart genre beschouwden (Smit 1973), 3). Zoals Smit stelt: 'Een aan het epos ontleende uiterlijke structuur en de aanwending van epische motieven [...] maken van een gedicht nog geen epos' (Smit 1973, 4). Hoewel het gedicht dus veel verwantschap met het epos vertoont (of wellicht zelfs als een klein epos kan worden aangeduid), zijn de lengte en het ontbreken van verschillende zangen doorslaggevende redenen om het niet in de lijst epen

⁴ *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1814, 611-612.

op te nemen. Deze redenering is hier gevolgd, al is de publicatie van een dergelijk gedicht wel interessant in het kader van de vervloeiing van het genre die na 1815 optreedt, zoals ik hieronder zal toelichten.

Een twijfelgeval is ook *De togt naar Tervueren* (1830) van Adriaan van der Hoop. Dit gedicht wordt op het titelblad als ‘heldendicht’ aangeduid en is in de epische stijl geschreven (‘Ik zing een heldendaad, zo verheven’), maar telt slechts één zang van negentien bladzijden (Van der Hoop 1830, 5). Daarmee valt het gedicht, net als dat van Tollens, af als volwaardig epos. Andere gedichten van Van der Hoop zijn echter veel omvangrijker en opgedeeld in verschillende onderdelen, zoals *Leyden ontzet, in 1574* (1833), *Het slot van Ijsselmonde* (1834) en *De renegaat* (1838). Het zou echter eigenaardig zijn om deze werken, die weinig verwantschap met het op de klassieken geïnspireerde heldendicht hebben, als een epos te beschouwen. Veeleer horen ze thuis in de al genoemde categorie ‘narrative poetry’, die vanaf de jaren 1820 kwam opzetten. Dat blijkt ook uit het feit dat Van der Hoop zich zelf expliciet bij de nieuwe internationale trend aansluit en zijn werk tot de ‘narrative poetry rekent (Van der Hoop 1833, vii). Hetzelfde kan gezegd worden van de Byroniaanse versvertellingen die in de periode 1835-1850 verschijnen, zoals *Kuser* (1835) en *Guy de Vlaming* (1837) van Nicolaas Beets. Dergelijke teksten laten zien dat er allerlei nieuwe dichtvormen opkwamen, die het traditionele epos naar de achtergrond verdrongen. Iets soortgelijks geldt voor *De St. Elisabeths nacht A^o 1421* (1841) van Reijer Hendrik van Someren. De auteur, die zijn werk op het titelblad met de neutrale term ‘dichtstuk’ aanduidt, beschrijft hoe een stormvloed in de nacht van 18 op 19 november 1421 talloze dorpen verzwolg. Elk van de drie zangen belicht de gebeurtenis vanaf een andere locatie. De totale lengte van het gedicht blijft steken op 48 pagina’s, waarna ruim 50 pagina’s historische aantekeningen volgen. Het valt daarmee af als epos, al heeft het werk wel epische kenmerken. In dat opzicht is Smits kwalificatie ‘vervloeiing’ doeltreffend: gedichten met epische elementen verschenen vanaf 1815 doorlopend, maar het op de klassieken geïnspireerde epos maakte plaats voor een nieuw type berijmde verhalen, waarbij auteurs zich door internationale literaire modes lieten leiden.⁵

Samengevat, de wetenschappelijke discussies geven aan hoe lastig het is de grenzen van het epos als genre af te bakenen. Aan de ene kant is het zinvol bepaalde criteria te handhaven, zoals de verheven toon, het heroïsche onderwerp, een substantiële lengte en de opdeling in meerdere

⁵ Voor een overzicht van de historische versvertelling in Nederland tussen 1800 en 1850 zie Jensen 2008, 155-175.

zangen. Het is immers evident dat de bulk aan lofdichten op vaderlandse helden die in de context van het achttiende- en negentiende-eeuwse genootschapsleven werden geschreven, niet tot het genre van het epos gerekend kunnen worden – al kunnen er wel epische elementen in voorkomen. Aan de andere kant is het zaak flexibel met de genoemde criteria om te springen. Werken als *De Hollandsche natie* en het prozaïsche *Joseph, of broederhaat* vertonen weliswaar atypische kenmerken, maar zijn dusdanig verwant aan het epische genre dat ze niet buiten beschouwing kunnen worden gelaten (zoals ook blijkt uit Smits bespreking van *Télémaque* en *De Geusen*). Vanaf 1815 neemt het aantal op de klassieke geïnspireerde epen zichtbaar af. Daar komen nieuwe vormen van verhalende poëzie voor in de plaats, mede geïnspireerd op de uit Engeland overgewaaid mode van de ‘narrative poetry’.

Profielschets 1780-1850

Dat het epos in het laatste kwart van de achttiende eeuw volop in de belangstelling stond, blijkt niet alleen uit de aanhoudende productie van nieuwe epen, maar ook uit de theoretische belangstelling van auteurs voor het genre. Zo wijdde Rhijnvis Feith in 1782 een uitgebreide verhandeling aan het epos. Voor zijn werk raadpleegde hij een grote hoeveelheid poëtica's om vervolgens zijn eigen visie op het genre te geven. Hij nam een kritische houding aan tegenover de klassieken, dat wil zeggen: een ware dichter diende de werkwijze van de klassieken weliswaar goed te bestuderen, maar diende vervolgens zelf de natuur na te volgen (Oosterholt 1998, 158-159). Het ‘eindeloos vermenigvuldigen van regels’ had onmiskenbaar het nadeel dat het de dichtelijke verrukking kon overschaduwden. Een dichter moest ‘in het renperk lopen, maar zich niet op krukken doorslepen’ (Feith 1824, 14). Dat er weinig goede vaderlandse epen verschenen, lag volgens Feith aan een ‘verkeerde navolging der Ouden’ (Feith 1824, 171). Feith gaf vervolgens een reeks praktische aanbevelingen, die onder meer de eenheid van handeling, de stijl, de opdeling in episodes en het wonderbaarlijke betroffen. Ook formuleerde hij – zij het met enige schroom – een definitie: ‘Het Helden-dicht is het verhaal van één, groot, geheel, waarschijnlijk bedrijf eener doorluchtige Personaadje in deftige verzen’ (Feith 1824, 38).

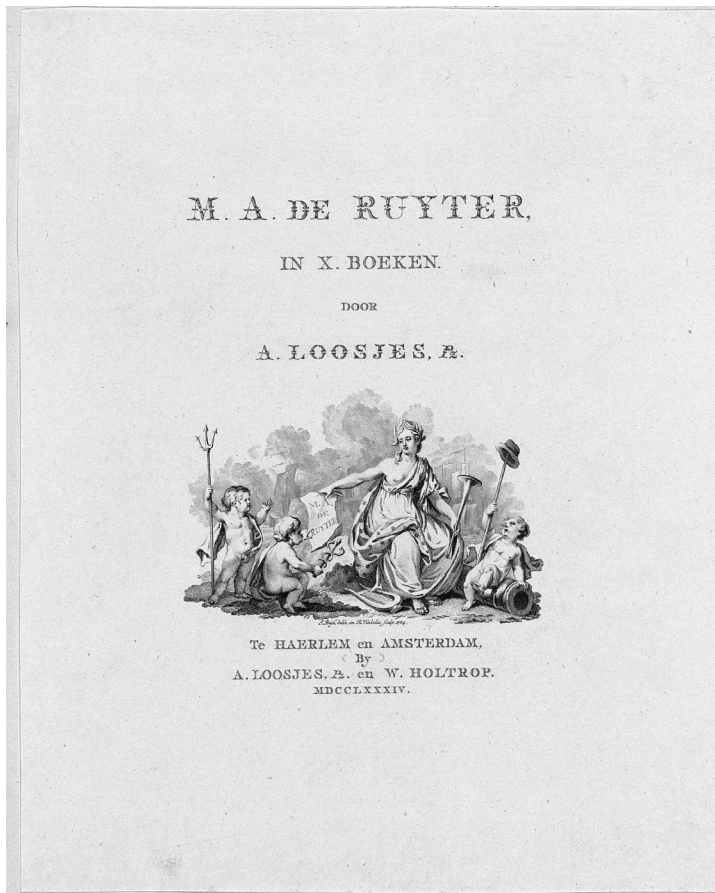
Het grootste deel van de epen die tussen 1780 en 1850 verschenen, voldoet inderdaad aan deze definitie, maar er verschenen ook epische werken met een ander type protagonist, zoals een stad (*Deventer, in staat van beleg, 1813 en 1814*, 1814), een land (*De Hollandsche natie*) of een specifieke

gebeurtenis (*Sint Eustatius genomen en hernomen*, 1782). Ook kon de hoofdpersoon door een groep van meerdere personen worden gevormd, zoals het geval is in *De gebroeders de Witten* (1791), *De Gardes d'Honneur* (1815) en *De Batavieren* (1833). Dat verschijnsel was overigens niet nieuw, want dit geldt ook voor *De Geusen* van Onno Zwier van Haren.

Het gehele tijdvak overziend, springen drie met elkaar samenhangende zaken in het oog: het relatief grote aandeel van twee auteurs in het bijzonder, de opkomst van het vaderlandse epos en de politisering van het genre. Wie de lijst overziet, ziet direct dat twee auteurs er vanwege hun productiviteit uitspringen, namelijk de Haarlemse uitgever Adriaan Loosjes (1761-1817) en de blinde dichteres en romanschrijfster Petronella Moens (1762-1843). Elk van beiden schreef maar liefst vijf epen. Samen waren ze dus verantwoordelijk voor bijna de helft van het totale aantal ernstige epen tussen 1780 en 1850. Loosjes schreef één Bijbels epos (*Joseph*, 1786), maar richtte zijn aandacht hoofdzakelijk op onderwerpen uit de vaderlandse geschiedenis. In *Sint Eustatius genomen en hernomen* behandelde hij een episode uit de Vierde Engelse Oorlog. In februari 1781 hadden de Engelsen Sint Eustatius op de Nederlanders veroverd, maar met behulp van de Fransen slaagden de Nederlanders erin het eiland terug te veroveren. Onder leiding van de Franse generaal Marquis de Bouillé voerden de Frans-Bataafse bondgenoten op 26 november 1781 een verrassingsaanval uit, die de Engelsen op de knieën dwong. De grote held uit Loosjes' epos was Bouillé, die met het oog op het 'Heil van Nederland' gevochten had (Loosjes 1799, 118). Een soortgelijk plot vormde de kern van Loosjes' epos *Het vaderland aangevallen en verlost* (1799). Ook daarin waren de Engelsen de gebeten hond en boden de Fransen welkome steun. In 1799 viel een grote troepenmacht Engelsen in het Noorden de Republiek binnen, aangesterkt met Russische eenheden. De strijd was onderdeel van de Coalitieoorlogen en zou onder meer de verdreven stadhouder Willem V weer in het zadel moeten helpen. Na de veldslagen bij onder meer Alkmaar en Bergen dolven de Engels-Russische troepen het onderspit en verlieten zij Noord-Holland. Loosjes veroordeelde het optreden van de Engels-Russische coalitie sterk; zijn weergave van de gebeurtenissen was bovendien doortrokken van anti-Orangistische sneren. Dat de Nederlanders uiteindelijk van hun gruweldaden bevrijd werden, liet zien dat God de Nederlandse vrijheidsstrijd steunde: 'o Deez' Verlossing is een Wonder: / Er schuilt gewist iets Godlijks onder, / o Zulk eene uitkomst schenkt ons God!' (Loosjes 1799, 104).

In twee andere epen koos Loosjes eveneens voor een episode uit de vaderlandse geschiedenis, zij het dat deze gecentreerd waren rondom één bepaalde held, Michiel de Ruyter. Het ene verscheen in 1784 en deed verslag van De Ruyters verdiensten tijdens de Tweede Engelse Oorlog, het andere dateerde

uit 1812 en ging over de tocht naar Sicilië van 1676 waarbij De Ruyter zijn leven verloor. Beide epen kunnen gelezen worden als een politiek commentaar op de eigen tijd. Loosjes schroomde niet om in 1784 de Engelsen via een historisch verhaal de les te lezen en nam menige anti-Oranjegezinde sneer in zijn epos op. In 1812 waren zijn pijlen op de Fransen gericht en straalde zijn heldendicht een verzoeningsgezinde boodschap uit: de binnenlandse twisten moesten vergeten worden om eensgezind de buitenlandse vijand te bestrijden. De Ruyter had bovendien een grote metamorfose ondergaan. Van een vurige, strijdlustige patriot was hij veranderd in een beminnelijke, huiselijke familieman (Jensen 2012).

Afbeelding 2: Titelpagina van Adriaan Loosjes, *M.A. de Ruyter in X boeken* (1784).
Collectie Universiteitsbibliotheek Amsterdam.

De epen van Moens laten eveneens een grote betrokkenheid bij de vaderlandse geschiedenis en politieke actualiteit zien. Behalve twee Bijbelse epen (waaronder een coproductie met Adriana van Overstraten) vervaardigde ze drie heldendichten die haar politieke voorkeur direct blootleggen: *Hugo de Groot* (1790), *De gebroeders de Witten* (1791) en *Johan van Oldenbarneveld* (1792). Niet voor niets koos ze in een tijd van spanningen tussen patriotten en Orangisten ervoor om de vaderlandse boegbeelden van het patriotse kamp te vieren door middel van de epiek. 'Vrijheid' was het sleutelwoord dat deze epen met elkaar verbond: al deze historische figuren hadden zich sterk gemaakt voor de 'ware vrijheid'. Met name de gebroeders De Witt werden als heuse martelaren van het vaderland afgebeeld, die het nageslacht met gevoelens van trots en berouw vervulden.

Afbeelding 3: Portret van de schrijfster Petronella Moens, door Michel Mourout (1814-1815). Collectie Universiteitsbibliotheek Utrecht.

De werkzaamheden van Loosjes en Moens sluiten naadloos aan bij een tweede observatie, namelijk de verschuiving van het Bijbelse epos richting het vaderlandse epos. Maar liefst dertien epen zijn gewijd aan onderwerpen uit de nationale geschiedenis, tegenover acht Bijbelse en twee klassiek-historische epen. De onderwerpen betreffen de Bataafse, zeventiende-eeuwse en meest recente geschiedenis. Zo wijdde de Rotterdamse dichter Lambrecht van den Broek een epos aan *De Batavieren*, waarin hij hun zeden en gewoonten schetste. Hij concentreerde zich op de figuur van Claudius Civilis, die succesvol de opstand tegen de Romeinen in 69 na Chr. leidde en karakteriseerde hem als het ‘achtbaar hoofd van Bato’s heldenstoet’ (Van den Broek 1833, 96). De meeste belangstelling van de ependichters ging uit echter naar de grote staats- en zeelieden van de zeventiende eeuw, zoals ook al blijkt uit de hierboven genoemde epen van Loosjes en Moens. Ook Jan Fredrik Helmers concentreerde zich in *De Hollandsche natie* hoofdzakelijk op dit tijdvak waarin ‘Neêrlands waterhelden’ grote wonderdaden verrichtten en grote staatslieden als Willem van Oranje en prins Maurits ‘de mensheid deden blozen’ (Helmers 2009, 146, 165).

Tot slot was er ook aandacht voor de meest recente geschiedenis. De apotheker Lambertus Maaldrink deed in *Deventer in staat van beleg, in 1813 en 1814* verslag van de maandenlange bezetting door de Franse troepen van zijn stad. Terwijl het overgrote deel van Nederland al bevrijd was, zuchtte de stad aan de IJssel nog maandenlang onder het juk van de Fransen. Autobiografisch geïnspireerd was *De Gardes d’Honneur* (1815) van Dirk ten Kate van Loo, die gedwongen werd dienst te nemen in het elitekorps van Napoleon. Het epos deed in vier zangen chronologisch verslag van het vertrek, de ervaringen onderweg en de thuiskomst van de door Napoleon ‘ontvoerde’ jongens (vergelijk Krol 2002). Deze verplichte dienst was bijzonder gehaat onder de Nederlanders en leidde tot de nodige protesten tegen de Franse keizer (Joor 2000, 342-379). De stem van het verzet klonk ook in het dichtstuk van Ten Kate van Loo, die fiere, vaderlandslievende taal niet schuwde:

Wij toonen ons in nood, den Batavieren waardig,
 Wij roeijen dwangzucht uit zoo trots als onregtvaardig;
 Wij zwaaijen ’t heldenstaal, maar slechts voor Neêrlands eer’ (Ten Kate van Loo 1815, 93).

Uitgebreide lof voor de nieuwe vorst, Willem I, was er ook, die zich een waardige nazaat van de vrijheidsstrijder Willem van Oranje toonde. Behalve dat het werk als historische bron uiterst waardevol is, is het werk ook literair-historisch gezien interessant. Ten Kate koos bewust voor een epische vorm om zo een ‘Gedenkstuk aan het nageslacht’ te bieden, die de ‘wonderbaarlijke en gelukkige uitredding’ nimmer uit het geheugen zou wissen (Ten Kate van

Loo 1815, xv-xvi). Hij gaf hiermee zijn visitekaartje als jonge, ambitieuze dichter af.

Politisering van het genre

Een derde en laatste observatie betreft de politisering van het genre: auteurs schroomden niet om hun politieke voorkeuren door te laten schemeren in hun epische werk. Er doen zich twee pieken voor in de productie, namelijk de jaren 1786-1792 en 1812-1815. In beide perioden deden zich enkele belangrijke politieke ontwikkelingen voor, die bepalend waren voor de wijze waarop schrijvers zich profileerden.

Vanaf de jaren 1780 verhevigden de conflicten tussen patriotten en orangisten; overal in de Republiek mobiliseerden patriotten zich om verzet aan te tekenen tegen een bewind dat in hun ogen corrupt en onrechtvaardig was. Ze richtten vooral hun pijlen op stadhouder Willem V, die verantwoordelijk werd gehouden voor het verval van de natie. In het jaar 1787 werden de patriotse idealen echter stevig de kop ingedrukt met de gewelddadige terugkeer van Willem V in het centrum van de macht. Patriotse publicisten gaven, soms op bedekte wijze, uiting aan hun gevoelens van onvrede via pamfletten, tijdschriften en gedichten. Orangisten zetten deze media op hun beurt in om hun politieke idealen over te brengen. De opmars van de politieke opiniepers illustreert de felheid van de tegenstellingen (Van Sas 1988).

De heftige politieke botsingen lieten hun sporen ook na in de epische literatuur. Zowel Loosjes als Moens kozen hun onderwerpen en bijbehorende protagonisten doelbewust uit. Hun patriotse voorkeur schemerde bovendien op allerlei manieren door in de weergave van historische gebeurtenissen. Wie in deze tijd Johan van Oldenbarneveld of de gebroeders De Witt op een voetstuk hees, maakte ook een politiek statement. Oranjegezinde schrijvers lieten zich evenmin onbetuigd. Nadat Johannes Nomsz in een eerder epos Willem van Oranje al als grondlegger van de Nederlandse vrijheid had vereeuwigd, richtte hij in 1786 zijn aandacht op prins Maurits als exemplum van dapperheid (Smit 1985, 775-812). De Nijmeegse rector E.J.B. Schonck koos eveneens de zijde van de Oranjes: de twee burleske epen *De strijd der reuzen, of de gestrafte heerschzucht* (1788) en *De bonheurs uit de mode* (1792) laten zich lezen als politieke allegorieën, waarin het publiek werd opgeroepen de patriotten niet langer te steunen. Schonck liet zich onder meer inspireren door Van Harens orangistische heldendicht *De Geusen* (Hanou 2006, 56-63).

Springtij was het ook in de jaren 1812-1815, toen Nederland zwaar te lijden had onder de Franse overheersing. Vanuit het besef dat de vijand gezamenlijk

bestreden moest worden, maakten oude partijtwisten plaats voor een meer verzoeningsgezinde houding. Tijdens de inlijvingsjaren (1810-1813) ageerden zowel Helmers als Loosjes tegen de Fransen door over het roemrijke vaderlandse verleden te dichten. Hun politieke voorkeur schemerde nog wel door, maar was ondergeschikt gemaakt aan een veel urgentere politieke missie: de Franse overheersing te bestrijden. In *De Hollandsche natie* zwaaide Helmers de stadhouders de nodige lof toe, maar hij reserveerde ook – zij het wat schoorvoetend – een plaatsje voor Oldenbarneveld en andere staatsgezinde kopstukken in het Elysium ofwel de verblijfplaats der gelukzaligen (Helmerts 2017, 19). Ook Loosjes koos een veel mildere toon. Had hij De Ruyter eerder als een compromisloze vertegenwoordiger van de patriotse belangen neergezet, nu benadrukte hij diens vredelievendheid en bereidheid tot vergevingsgezindheid (Jensen 2012, 153). Intussen wemelde het van de anti-Franse en vrijheidslievende passages die het publiek ervan moest overtuigen dat de strijd nog niet gestreden was. Zoals de Nederlanders vroeger uitzonderlijke heldendaden hadden verricht, zo zouden ze ook deze periode van verdrukking weten boven te komen. Zowel *De Hollandsche natie* als *De laatste zeezug van den Admiraal de Ruyter*, kwamen niet ongeschonden door de censuur; Helmers' epos werd zelfs verboden. De overgeleverde rapporten en drukken maken zichtbaar over welke passages de politie struikelde: al te opzichtige verwijzingen naar tirannie, onderdrukking en vrijheidsliefde moesten worden geschrapt (Helmerts 2009, 20-27; Jensen 2012, 151). Met andere woorden: deze epen waren door-en- door politiek gemotiveerd en illustreren de politisering van het genre.

Na de bevrijding vonden de traumatische gebeurtenissen uit de napoleontische tijd hun weerslag in de zojuist al genoemde heldendichten van Maaldrink en Ten Kate ten Loo, waaraan hun eigen ervaringen als burger en soldaat tijdens de napoleontische jaren ten grondslag lagen. De actuele gebeurtenissen vonden eveneens hun weerslag in *Regulus* (1814) van Jan van 's Gravenweert, zij het op een heel andere manier. Deze Amsterdamse letterkundige, werkzaam als inspecteur der registratie in Noord-Holland, voltooide in oktober 1813 het voorbericht bij zijn zijn dichtstuk over de Romeinse consul Regulus.⁶ Regulus werd gevangengenomen door de Carthagezen, maar werd in tijdelijke vrijheid gesteld om de Romeinen ervan de te overtuigen in te gaan op hun vredesvoorstellen. Regulus overtuigde de Romeinen echter de voor hen ongunstige voorstellen af te wijzen, hetgeen hem zijn leven kostte. Het maakte hem tot een gevierde Romeinse held, die geprezen werd om zijn moed en opofferingsgezindheid. Van

⁶ Het werk is aan het slot gedateerd '1808 en 1809'. In het voorbericht meldt Van 's Gravenweert dat hij het voorbericht in de maand oktober 1813 afgeschreven had (Van 's Gravenweert 1814, xi).

's Gravenweert had duidelijk naar een thematiek gezocht waarmee hij een eigentijdse boodschap kon overbrengen: 'Het oogmerk van Regulus was, het vreemde juk voor altijd van zijn vaderland te weeren en, met verachting van zijn eigen welzijn, van in deze verschonelijk eigenbelang, dat vaderland alleen te herstellen en te verheffen' (Van 's Gravenweert 1814, xii). Deze thematiek had na de bevrijding van de Fransen nieuwe actualiteitswaarde had gekregen, zo benadrukte de schrijver. Immers: nu was het zaak aan geheel Europa te laten zien 'dat ook bij ons vereeniging van krachten' en 'verzaking van eigenbelang' bestonden (Van 's Gravenweert 1814, xii).

Dat ook een Bijbelse vertelling in een politieke context kon worden getrokken, blijkt uit De Perponchers *Joseph, of de broederhaat*. Dit prozaische epos, waarin de broers van Jozef een moordcomplot tegen hem beraamen uit jaloezie, werd voorafgegaan door een uitgebreide opdracht aan koning Willem I, die van 10 juli 1815 dateerde. De Perponcher verwees daarin naar de vereniging tussen de noordelijke en zuidelijke Nederlanden en sprak de hoop uit dat op een voorspoedige verbroedering:

Wij tog moeten 't Voorbeeld geeven eener Verzoening, tot dewelke een ieder 't zijne toe brengen moet, en van weerszij in gelijke maat. Wij moeten eene nieuwe vereeniging stichten tusschen twee Volken; en daar toe zijn veranderingen, opofferingen, mededeeling van voordeelen, overneming van lasten, en veelerlei nieuwe werkzaamheden noodig. De taak is moeilijk, maar hoe groot ook het belang, hoe heerlijk de vrugt, en onder welk eene duure verpligting heeft ons de Voorzienigheid niet gebragt, door zoo veele voorbeeldelooze, alle verwagting te boven gaande bewaaringen, uitredingen, weldaaden van allerlei aart, die zij ons, in 't hachlijkst oogeblik schenken wilde? (De Perponcher 1815, xii).

Het vertrouwen op de Voorzienigheid stond ook centraal in het verhaal van Jozef, die ondanks de vele tegenslagen op zijn weg zijn vertrouwen in God geen enkel moment verliest. De lotgevallen van Jozef kwamen kwamen zo in het teken van een actuele politieke boodschap te staan.

Besluit

Smit eindigde zijn tweede deel met een beknopte 'Blik vooruit' op de periode 1780-1850 (Smit 1985, 824-825). Hij voorspelde daarin dat de aandacht vooral naar vier punten zou uitgaan: de voorliefde voor vaderlandse onderwerpen, het doodlopen van het Bijbelse epos, het verhoudingsgewijs grote aantal epos-vertalingen en het feit dat ook de Zuidelijke Nederlanden weer meededen in het letterkundige circuit. Dat laatste adstrueerde hij met de

verschijning van *Jeruzalems herstelling* (1811) van de dorpspastoor Alberik Stichelbaut, dat het Bijbelboek *Ezra* navertelde, een werk dat beslist nadere analyse verdient. Smits globale constateringën kunnen zonder meer onderschreven worden en aangevuld worden met enkele verdiepende opmerkingen.

Ten eerste bracht de verschuiving naar het vaderlandse epos een sterke politisering van het genre met zich mee. Dat kwam sterk tot uiting in epen die de contemporaine geschiedenis behandelden, zoals *Sint Eustatius genomen en hernomen* of *De Gardes d'Honneur*. Ook de wat oudere geschiedenis werd echter benut om stelling te nemen in actuele politieke kwesties, zoals uit de epen van Loosjes en Moens over zeventiende-eeuwse historische figuren blijkt. Tijdens de inlijvingstijd was het zelfs dé manier om via een omweg kritiek op de Franse overheersing te kunnen leveren. De Perponchers *Joseph of de broederhaat* laat zien dat ook Bijbelse epen in politiek konden worden ingekaderd. Of dat ook voor andere Bijbelse epen geldt, zou nog nader onderzocht moeten worden.

Ten tweede liet Smit zijn (onvoltooide) derde deel beginnen in 1780, maar het is de vraag of de verschijning van *De Geusen* in 1771 niet een logischer beginpunt zou zijn geweest. Smit beschouwt dit werk immers als de eerste vertegenwoordiger van het vaderlandse epos (Smit 1985, 658) en staat ook uitgebreid stil bij de vaderlandse epen van Nomsz over de stadhouders, die respectievelijk in 1779 (*Willem de Eerste*) en 1789 (*Maurits van Nassau*) verschenen. Er valt veel voor te zeggen om de periode 1771-1815 als de hoogtijdagen van het *vaderlandse* epos te beschouwen; twee maal was het zelfs springtij. Pas na 1815 trad een periode van 'eb en vervloeiing' in. Deze observatie rechtvaardigt een andere dan de door Smit gekozen indeling in subperioden.

Ten derde vraag het concept van 'vervloeiing' om nadere studie. Het op de klassieke regelgeving geïnspireerde epos ebde na 1815 inderdaad weg, maar wat kwam ervoor in de plaats? Als gezegd kwamen er in de jaren 1820-1830 nieuwe trends opzetten in de dichtkunst, mede geïnspireerd op de uit Engeland overgewaaid 'narrative poetry'. In hoeverre droegen deze nieuwe vormen oudere epische kenmerken? Wat bleef bewaard en wat was nieuw? En, minstens zo belangrijk: wat gebeurde er met de verhalende poëzie aan het einde van de negentiende eeuw en de twintigste eeuw? In hoeverre is de term 'epos' van toepassing op latere tijdvakken?

In dat verband is het nuttig de bekende these van Lukács (1971) opnieuw tegen het licht te houden. Volgens hem maakte het epos plaats voor het meer volwassen genre van de roman, terwijl anderen ervanuit gaan dat het epos zich tot in de moderne tijd verder ontwikkelde. Zij menen dat het modernisme juist een nieuwe impuls aan het genre gaf (Johns-Putra 2006, 155). Voor wat betreft de Engelse context wordt onder meer gewezen op *The Waste Land* (1922) van

T.S. Eliot en *The Cantos* van Ezra Pound (1917-70). Er zijn ook genoeg werken uit de moderne Nederlandse letterkunde te noemen die met de term ‘epos’ zouden kunnen worden aangeduid, zoals Julius de Gruyter, *Keizer Karel en het Rijk der Nederlanden* (1880), *Het mensdom verlost* (1883) van Lodewijk de Koninck (1883), *Mei* (1889) van Herman Gorter, *Awater* (1934) van Martinus Nijhoff, *Goede manieren* (1989) van Robert Anker en *Pornschlegel* (1988) van Dirk van Bastelaere.⁷ Deze opsomming geeft weer hoezeer het van belang is ook de productie in Vlaams-België bij vervolgonderzoek te betrekken. Een ding is zeker. Smits monumentale werk moet ook nodig met een vierde deel (‘Overall water’) worden uitgebreid.

Bijlage

Oorspronkelijk Nederlandstalige epen, 1780-1850

- Loosjes, A., *Sint Eustatius genomen en hernomen in vyf zangen*. Haarlem, 1782.
- Loosjes, A., *M.A. de Ruyter in X boeken*. Haarlem/Amsterdam, 1784.
- Loosjes, A., *Joseph, in zes zangen*. Haarlem, 1786.
- Moens, P. & A. van Overstraten, *Esther, in vier boeken*. Haarlem, 1786.
- Nomsz, J., *Maurits van Nassau, prins van Oranje, in zes zangen, met historischesche aantekeningen*. Amsterdam, 1789.
- Helmers, J.F., *Socrates in drie zangen*. Amsterdam, 1790.
- Moens, P., *Ruth, in vier boeken*. 's-Gravenhage, 1790.
- Moens, P., *Hugo de Groot, in zeven zangen*. Amsterdam, 1790.
- Moens, P., *De gebroeders de Witten*. Utrecht, 1791.
- Moens, P., *Johan van Oldenbarneveld*. Utrecht, 1792.
- Barbaz, A.L., *De tempel der vryheid, in drie zangen*. Amsterdam, 1796.
- Loosjes, A., *Het vaderland aangevallen en verlost, in zes zangen*. Haarlem, 1799.
- Kinker, J., *Wereltstaat* (circa 1810), in: J. Kinker, *Gedichten*, dl. 3. Amsterdam, 1821, 29-83 (onafgewerkt).
- Alberik Stichelbaut, *Jeruzalems herstelling, gedicht in twaalf boeken*. Brugge, 1811.
- Loosjes, A., *De laatste zeetogt van den Admiraal de Ruyter in twaalf boeken*. Haarlem, 1812.
- Helmers, J.F., *De Hollandsche natie, in zes zangen*. Amsterdam, 1812.
- Maaldrink, Lambertus, *Deventer, in staat van beleg, 1813 en 1814, in zes zangen*. Deventer, 1814.

⁷ De epen van De Koninck en De Greyter komen aan bod in Van den Berg en Couttenier 2009, 651-652. Zie over verhalende gedichten in de moderne Nederlandse letterkunde Stolk 2007. Met dank aan Jeroen Dera die mij een lijst van moderne epische gedichten toezond.

- 's Gravenweert, Jan van, *Regulus in vier zangen*. Amsterdam, 1814.
- Kate van Loo, D.H. ten, *De Gardes d'Honneur. In vier zangen*. 's-Gravenhage, 1815.
- Perponcher, W.E. de, *Joseph of de broederhaat; zedendicht in prosa*. Utrecht, 1815.
- Bilderdijk, Willem, *De ondergang der eerste wereld*. Amsterdam, 1820.
- Broek, L. van den, *De Batavieren. In vier Zangen*. Leeuwarden, 1833.
- Kastele, P.L. van de, 'Henoch', in: P.L. van de Kastele, *Dichtwerken [...]* volledig verzameld en met een levensbericht van den dichter verrijkt door Mr. J.C. van de Kastele, advocaat te 's Hage. 's-Gravenhage, 1844, 143-164 (onafgewerkt).

Burleske epen

- J.G.V., *Kees Worm de Grootte, of de potsenmaker. Heldendicht. In twaalv boeken*. Z.p., circa 1782.
- Schonck, E.J.B., *De strijd der reuzen, of de gestrafte heerschzucht. In zeven zangen*. Nijmegen, 1788.
- Schonck, E.J.B., *De bonheurs uit de mode. In drie zangen*. Haarlem, 1792
- Barbaz, A.L., *De oorlog om twee letters, of Amstel- en Amsterdam. Boertig heldendicht*. Amsterdam, 1808.
- Le Plat, V.A.C. le, *Virgilius in de Nederlanden, of Aeneas heldendicht, Nederduytsche verkleedinge*. Brussel, 1802-1804.
- Barbaz, A.L., *Apollo of De geesten-oorlog. Boertig heldendicht in twaalf zangen, voorgedragen in de Maatschappij Felix Meritis te Amsteldam, in het jaar des geesten-oorlogs 1802*. Amsterdam, 1825.
- Barbaz, A.L., *Mas-Aniello, of Napels in de war. Boertig heldendicht, in tien zangen*. Amsterdam, 1828.

Bibliografie

ABRAMS 1999

M.H. Abrams, *A Glossary of Literary Terms*. 7e druk. Boston, 1999.

BERG & COUTTENIER 2009

W. van den Berg & P. Couttenier, *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900*. Amsterdam, 2009.

ETT 1972-1973

H.A. Ett, *Bibliografie van de Nederlandse en in het Nederlands vertaalde epen welke tussen 1700 en 1850 verschenen zijn*, 2 dl. Z.p., 1972-1973.

FEITH 1824

R. Feith, 'Verhandeling over het heldendicht', in: Rhijnvis Feith, *Dicht- en prozaische werken*. Dl. 6. Rotterdam, 1824, 1-183.

GEERARS 1967

C.M. Geerars, 'Het epyllion en de structuur van Tollens' Overwintering op Nova Zembla', in: *De Nieuwe Taalgids* 60, 1967, 361-372.

- VAN GEMERT 2006
L. van Gemert, 'Echte helden zie je zelden. Idolen in het Nederlandse epos', in: *De Achttiende Eeuw* 38, 2006, 1, 22-38.
- HANOU 2006
A. Hanou, 'Inleiding', in: E.J.B. Schonck, *Nijmeegse mutsen. De bonheurs uit de mode. Heldendicht*. Ed. A. Hanou. Nijmegen, 2006, 11-94.
- HELMERS 2009
J.F. Helmers, *De Hollandsche natie*. Ed. L. Jensen. Met medewerking van M. van Hattum. Nijmegen, 2009.
- HELMERS 2017
Helmers herdacht. Gedichten van Jan Fredrik Helmers (1767-1813) ter gelegenheid van zijn 250ste geboortedag op 7 maart 2017. Ed. M. van Hattum & L. Jensen. Amstelveen, 2017.
- HOOP 1830
A. van der Hoop jr., *De togt naar Tervueren. Heldendicht opgedragen aan Sylvanus van de Weijer*. Rotterdam, 1830.
- HOOP 1833
A. van der Hoop jr., *Leyden ontzet, in 1574*. Amsterdam, 1833.
- JENSEN 2008
L. Jensen, *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw*. Nijmegen, 2008.
- JENSEN 2012
L. Jensen, 'Synchrone en diachrone herinnering. Michiel de Ruyter in twee vaderlands-historische epen van Adriaan Loosjes', in: *Nederlandse Letterkunde* 17, 2012, 2, 141-157.
- JOHNS-PUTRA 2006
A. Johns-Putra, *The History of the Epic*. Basingstoke/New York, 2006.
- JOOR 2000
J. Joor, *De Adelaar en het Lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het Koninkrijk Holland en de Inlijving bij het Franse Keizerrijk (1806-1813)*. Amsterdam, 2000.
- KOLKHUIS-TANKE 1963
J.A. Kolkhuis Tanke, *E.J.B. Schonck (1745-1821). Een bijdrage tot de studie van het literaire leven op het einde van de achttiende eeuw*. Nijmegen, 1963.
- KROL 2002
E. Krol, 'Gekidnapte elitezootjes. Over *De Gardes d'Honneur* (1815) van D.H. ten Kate van Loo', in: *Literatuur* 19, 2002, 77-86.
- LUKÁCS 1971
G. Lukács, *The Theory of the Novel. A Historico-Philosophical Essay on the Forms of Great Epic Literature*. Londen, 1971.
- OOSTERHOLT 1998
J. Oosterholt, *De ware dichter. De vaderlandse poëtische discussie in de periode 1775-1825*. Assen, 1998.
- VAN SAS 1988
N.C.F. van Sas, 'Opiniepers en politieke cultuur', in: F. Gijzenhout, W.W. Mijnhardt & N.C.F. van Sas (red.), *Voor Vaderland en Vryheid. De revolutie van de patriotten*. Amsterdam, 1988, 96-131.

- SMIT 1973
W.A.P. Smit, 'Vondels "Verovering van Grol" als aanloop naar een oorspronkelijk epos', in: *De Nieuwe Taalgids* 66, 1973, 1-23.
- SMIT 1975
W.A.P. Smit, *Kalliope in de Nederlanden. Het Renaissancistisch-klassicistische epos van 1550 tot 1850. Eerste deel I Prolegomena; II Opkomend tij (1550-1700)*. Assen, 1975.
- SMIT 1983
W.A.P. Smit, *Kalliope in de Nederlanden. Het Renaissancistisch-klassicistische epos van 1550 tot 1850. Tweede deel: III. Hoogwater (1700-1780)*. Groningen, 1983.
- SPANDAW 2003
H.A. Spandaw, *De vrouwen. In vier zangen*. Van annotatie voorzien door een werkgroep van Utrechtse neerlandici. Ed. Y. Polak. Red. M. Meijer Drees. Ruygh-bewerp XX. Utrecht, 2013.
- SPIES 1977-1978
M. Spies, 'Het epos in de 17^e eeuw in Nederland: een literatuurhistorisch probleem', in: *Spektator* 7, 1977-1978, 379-411, 562-594.
- STOLK 2007
F.R.W. Stolk, 'Bij een zondagmiddagwandeling. Gedachten over verhalende gedichten', in: *De Gids* 170, 2007, 11, 1121-1127.
- VASSALO 1995
P. Vassalo, 'Narrative poetry', in: Nicholas Roe (red.), *Romanticism. An Oxford Guide*. Oxford, 1995, 350-361.
- DE VET 1985-1986
J.J.V.M. de Vet, 'Smits Kalliope voortgezet. Het Nederlandse epos uit de 18^e eeuw in kaart', in: *Spektator* 15, 1985-1986, 201-213.